

נסים אליקים

השקפת הנצי"ב מוולוז'ין על לימוד החכמות החיצוניות ועל לימודי החול

תורה וחכמה - רקע

למן היוולדו ריכוז סביבו המושג 'תורה ומדע', ונרדפו השונים, פלמוס גדול. העוינות כלפיו נעשתה עיקשת יותר, בה במידה שתומכיו צברו הישגים, עצמה ויצירתיות. הדוגמה הטובה לתופעה זו היא המלחמה המרה שהתנהלה נגד הרמב"ם בסוף חייו, ובעיקר לאחר מותו. לענייננו, תנועת ההשכלה היהודית באירופה, שהחלה בפעולותיה עוד במאה הי"ח ואף לפני כן,¹ ושהתפתחותה הואצה במאה התשע-עשרה, גרמה לרוב לעולם היהודי האורתודוקסי, ובעיקר לזה שבמזרח אירופה, לנהוג משנה זהירות, ורק מעט יהודים שם קנו השכלה כללית. תכנית הלימודים וחקירות החכמים נשארו רובן ככולן במסגרת התלמוד וההלכה, ואילו ללימוד התנ"ך והלשון העברית הוקדשה תשומת לב מועטה בלבד.

ראשי הישיבות הליטאיות שללו לגמרי את ההשכלה הכללית, ואף אסרו ללמד בישיבותיהם את שפת המדינה בה הם חיו.² הדוגמה הדרמטית ביותר לחומרה שנהגו כנגד לימודי החול הייתה ההחלטה לסגור את ישיבת וולוז'ין, ובלבד שלא להיכנע לדרישתו של שר החינוך הרוסי בשנת 1881, לכלול בתכנית הלימודים של הישיבה לימודי חול.³

¹ ש' פינר, "ההשכלה המוקדמת ביהדות המאה השמונה-עשרה", תרביץ תשנ"ח, עמ' 189-240.

² מ' בר-אילן (ברלין), מוולוז'ין עד ירושלים, ילקוט, א, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 238-259.
³ ראה להלן: "מקורן של החכמות החיצוניות בהשקפת הנצי"ב", וכן: מ' שיינפלד, "ילקוט דעת תורה מאת גדולי הדור האחרון", בתוך: מ' פרידמן, החברה החרדית, ירושלים 1991, עמ' 43.

נסים אליקים

א. הגדרות

'חכמות חיצוניות' - הן אותם מדעים המחולקים לשבעה ענפים ראשיים: ⁴ חשבון, הנדסה, מוסיקה, אסטרונומיה, טבע, ⁵ אלוהות ו⁶ מדינאות. ⁷ מונח זה אינו נמצא בדברי התנאים או האמוראים, אבל הוא מצוי בדברי ראשונים ואחרונים. ⁸ כל מה שאינו כלול בשבע החכמות ייקרא להלן 'לימודי חול'.

בדרך כלל כורכים את כל סוגי החכמות שאינן מתחום הספרות התורנית הטהורה תחת השם 'חכמות חיצוניות'. ⁹ יש שאסרו ללמודן בתכלית האיסור, יש שהתירו לימודן בזמנים מסוימים, ויש שהתירו ללמודן בהיותן 'רקחות, טבחות ואופות לתורה'. ¹⁰ לעומתם יש הקובעים שמצווה ואף חובה על האדם ללמוד חלק מן החכמות הללו, 'כדי שיכיר על ידן את בוראו'. ¹¹ במאמרנו זה, נבחן את השקפותיו של הנצי"ב ביחס לחכמות החיצוניות וללימודי החול, על-פי פירושו לתורה 'העמק דברי ועל פי כתביו האחרים.

ב. בן-בנת ככינויים לתורה ולחכמות חיצוניות

בכמה מפירושו לפסוקי מקרא רואה הנצי"ב בשמות הלכותיים מתחום המשפחה: 'בן', 'בת' (בנת), ¹² המבטאים את המינים זכר ונקבה, מונחים מושאלים גם לתורה ולחכמות החיצוניות. הנצי"ב גוזר את שני השמות האלה

⁴ חלוקה זו הייתה מקובלת בימי הביניים וניתן למצוא לה יסוד על-פי הפסוק במשלי ט א: "חכמות בנתה ביתה חצבה עמודיה שבעה". וראה: רבינו בחיי על התורה לשמי' כה לא.
⁵ הכוונה למדעי הטבע העוסקים במערכות העצמים השונים הקיימים בטבע ונגלים לאדם באמצעות החושים, כגון בוטניקה, ביולוגיה, זואולוגיה, ובכלל זה תורת הרפואה, פיסיקה, כימיה וכדומה.
⁶ חכמת האלוהות היא מדע הדת והאמונה, תיאולוגיה ומטפיסיקה.
⁷ הכוונה לדיפלומטיה, טיפוח יחסים עם מדינות אחרות בתחום יחסי המסחר והתרבות וכריתת הסכמים וכדומה.
⁸ ראה חכמות חיצוניות, אנציקלופדיה תלמודית, טו, ירושלים תשמ"ה, עמ' נה, הערה 1.
⁹ שם, עמ' נו והערות 2, 3.
¹⁰ אגרת הרמב"ם לר' יהונתן הכהן, בתוך: תשובות הרמב"ם, הוצאת בלאו, חלק ג, עמ' 57.
¹¹ על הדעות השונות בנוגע לאיסור והיתר לימוד החכמות החיצוניות, ראה "חכמות חיצוניות" (הערה 8 לעיל), עמ' נו-נו.
¹² כמו באכדית bintu, בערבית בנת, ובארמית בנת = בנת, בחילופי נ-ר מאותיות השטף למניר.

מהשורש 'בנה' וממנו השם 'בניין',¹³ שהרי לבניין המשפחה דרושים הבן והבת, כל אחד בתפקידו הייחודי לו להקמת הבניין ולשימורו.

לפי אטימולוגיה אחרת נגזרים שמות אלו מן השורש 'בין', וממנו 'בינה' ו'תבונה': "כך מי שהוא בר שכל ותבונה להעמיק בעניין ולהוציא חזשות בדברי תורה, נקרא בן, מלשון תבונה" (הרחב דבר, ברי' מה טו). בר השכל, בעל התבונה ואיש המעלה,¹⁴ קרוי בהרבה מקראות 'בני', על משקל פרי, היינו: היו"ד אינה משמשת ככינוי הגוף.¹⁵

בדרך זו קבע ר' טרפון: "כשלא נראה לו איזה דבר עיוני בדברי תורה אמר: לא ירד בני עמכם, פירושו דתלמידי חכמים לא יסכימו לירד להעמקה זו" (בראשית ה צא ט).

חכם ונבון בתורה קרוי אפוא 'בן' או 'בני', ומזה קובע הנצי"ב שחכמות חיצוניות מכונות 'בתי' או 'בנות', באשר הן "מצטרפות להרחיב בנין התורה לכמה משפטי התורה" (הרחב דבר, שם).

על סמך הבנה זו, פירשו חז"ל את השם 'בנות' במספר מקומות במקרא במשמעות של חכמות חיצוניות:

1. "בנות מלכים ביקרותיך" (תהי' מה ו). בריש מסכת ראש השנה¹⁶ פירשו חז"ל כתוב זה שהוא נאמר על שוקדי התורה באהבה עזה המשיגים גם הבנה בחכמות אחרות המסייעות להבנה מעמיקה יותר של התורה: "וזהו דקאמר 'בנות מלכים' - המה חכמות מלכי אוה"ע.¹⁷ 'ביקרותיך' - המה מייקרים אותך, דמי שהוא חכם בתורה וממנה משיג חכמות חיצוניות, הוא והתורה מתייקר בעיני חכמי אוה"ע".

2. "ראוה בנות ויאשרוה" (שה"ש ו ט). בבראשית רבה, פרשת מקץ,¹⁸ דרשו חז"ל כתוב זה על אחי יוסף "שהיו באמת חכמים מזה שעמדו על עין התורה... ששמחו בהם בית פרעה שהבינו שהמה חכמים כמו יוסף" (הרחב דבר לברי' מת,

¹³ בן-בנים, ובארמית בן-בנין; בנות-בנות ובארמית בנת, בנתא, בנתן, בנתן.

¹⁴ ראה העמק דבר ל"מטרף בני עליתי" (ברי' מט ט), שכונתו במילה 'בני' ליוסף, שהיה איש המעלה. יעקב משבח בברכתו את יהודה ואומר לו: "דאפילו בעת שברצונו להרוג איזה איש, מכל מקום כשמגיע לאדם שהוא 'בני', עולה ממנו ומשקיט רוחו".

¹⁵ כך 'בני' בספר משלי: א ח; י; טו; ג א ועוד. וכן במגילת קהלת יב יב; יח' כא טו.

¹⁶ ראש השנה ד ע"א.

¹⁷ החכמות החיצוניות קרויות בפי חז"ל "חכמות אומות העולם". ראה: תורת כהנים, פרשת אחרי מות, פי"ג, יא; ספרי דברים, פיסקא לד.

¹⁸ בראשית רבה צא א.

נסים אליקים

טז). בעיני בית פרעה חכמת השבטים הייתה מזווית הראייה שלהם - חכמות חיצוניות.

כך, על דרך הכוונה השנייה,¹⁹ פירש הנצי"ב את ברכת יעקב ליוסף בבראשית מט כב: "בן פורת יוסף בן פורת עלי עין בנות צעדה עלי שור". פסוק זה מבטא שלושה שלבים בחייו של יוסף:

(א) לפני מכירתו למצרים היה חכם מכל אחיו בחכמת התורה ובחכמות חיצוניות, וזהו: "בן פורת יוסף", והמילה 'בן' מציינת תבונה וחכמה.

(ב) בהיותו עבד ואסיר בבית הסוהר שכח את התורה, וזהו "כי נשני אלהים וגר"²⁰.

(ג) עם שחרורו מבית האסורים נתגדל בחכמות חיצוניות בשפע רב שלא נבעו מחכמת התורה, וזהו "בן פורת עלי עין, בנות צעדה עלי שור", שחכמת הטבע של יוסף צעדה עלי שור - במדרגה עליונה וגבוהה.

חז"ל מעריכים את שפע ידיעותיו של שלמה המלך בחכמות החיצוניות יותר מאשר את ידיעותיו של יוסף. בכתוב "ויחכם מכל האדם וכו' וכלכל" זיהו חז"ל את 'כלכל' ביוסף, שכלכל את העולם בשנות הרעב.²¹ העדפת חכמת שלמה נבעה בשל היותה "מכח חכמת התורה".²²

ג. חשיבות הידיעות של החכמות החיצוניות

לדעת הנצי"ב, החכמות החיצוניות מקנות יתרונות ליהודי, ובעיקר לבן תורה:

1. הרחבת בניין התורה

שליטה בחכמות החיצוניות נצרכת ללימוד התורה, כעדות ר' ישראל משקלאב מפי רבו הגר"א: "וכפי מה שיחסר לאדם ידיעות בשאר החכמות, יחסר לו מאה ידות בחכמת התורה".²³ זו גם דעתו של הנצי"ב, כפי שהביעה בפירושו לתורה:

¹⁹ 'כוונה שנייה' הוא פירוש על דרך הרמז שאינו מעניינו ופשוטו של הכתוב.

²⁰ בראשית רבה, פרשה עט ה.

²¹ ראה ילקוט שמעוני, מלכים, רמז קעח.

²² כמו שכתב הרמב"ן בהקדמה לפירושו על התורה. וכך כתב גם הנצי"ב בהעמק שאלה' על שאילתות דרב אחאי גאון, סימן קעא, סוף אות י.

²³ הקדמת ר' ישראל משקלאב לספר אוקלידוס, האג תק"ס, וכך גם בהקדמתו לספרו פאת השלחן, בשם רבו הגר"א. וכך גם בדרשות חתם סופר לפרשת בשלח, עמ' קיב: "שכל

- א. הרחב דבר, בר' מה טו :
"דחכמת חיצוניות... אינם עיקר אלא מצטרפות להרחיב בנין התורה לכמה משפטי התורה".
- ב. העמק דבר, שמי' לו יט :
"בקנה אחד... והנה ששה קני מנורה עם הנר האמצעי הן המה שבע חכמות חיצוניות הטפלים לתורה²⁴ ושהתורה צריכה להתפרש בכל פרטי שיעורין וכדוי המגיע לביאור התורה ועי' מצוייר גביעיים המורים על השקאה, שהתורה משקה בחכמות... והחכמות משקים הדעה לדעת ולהבין דקדוקי דבר ד', והגביעיים משוקדים - ללמדנו שכל זה אינו בא אלא על-ידי שקידה בחכמות לשם התורה".
- ג. העמק דבר במ' ח ד :
"וזה מעשה המנורה... שתהיה הארת החכמות להבין ולהשכיל בהמה חכמת התורה".
- ד. העמק דבר, במ' ח ב :
"יאירו שבעת הנרות... שבלי ידיעה בכל החכמות אי אפשר לבוא לכמה עיקרי תורה, כמו שיעורי כלאים ועוקצין וקדוש החדש ועוד הרבה עניני שיעורים. וכל החכמות באו לשמש ולבאר אזהרות התורה שבכתב".

2. הבנת עומק התורה משפיעה גם על דרך קיום המצוות

הרחבת התורה על-ידי התעמקות בה והסתייעות בחכמות החיצוניות משפיעה גם על קיום המצוות הלכה למעשה, בעיקר אותן המצוות שידיעות כלליות עשויות להבהיר את פרטיהן, כגון שיעורי כלאיים, עוקצין, קידוש החודש. דבר זה הציג הנצי"ב בפרשת המנורה, שהיו בה גביעיים משוקדים : "ובאו שלשה גביעיים - שהשקאה מועלת גם לידיעת התורה ודקדוקיה, גם הנוגע למעשה המצוות... חכמת אדם בעמל התורה תאיר דרכו על הארץ" (העמק דבר, שמי' לו יט).
וכך גם דברי הנצי"ב לבמ' ח ב : "שבלי ידיעה בכל החכמות אי אפשר לבא לכמה עיקרי התורה... וכל החכמות באו לשמש ולבאר אזהרות התורה שבכתב".

החכמות הן פתחים ושערים לתורה". ראה על כך אנציקלופדיה תלמודית, 'חכמות חיצוניות' (הערה 8 לעיל), הערה 17.
24 ראה גם רבינו בחיי על התורה, שמי' כה כא.

נסים אליקים

תורה וחכמות חיצוניות מייקרות את ישראל בעיני אומות העולם

הרחב דבר, ברי' מה טו :

וייטב בעיני פרעה ובעיני עבדיו... שאמרו [חז"ל] בבראשית רבה פרשת מקץ ובפרשה זו: 'ראוה בנות ויאשרוה – אלו אחי יוסף, שנאמר 'הקול נשמע בית פרעה וגו''. ואינו מבואר הא שנתכנו בית פרעה בשם בנות!... והיינו דכתיב בתהלים מה, י: 'בנות מלכים ביקרותיך...! – המה מייקרים אותך, דמי שהוא חכם בתורה וממנה משיג חכמות חיצוניות, הוא והתורה מתייקר בעיני חכמי אומות העולם... וזהו 'ראוה בנות ויאשרוה' – אלו השבטים ששמחו בהם בית פרעה שהבינו שהמה חכמים כמו יוסף.

התורה בשילוב החכמות החיצוניות מביאות לכשרון דרך ארץ והליכות עולם

העמק דבר, שמי' לו יט :

'בקנה אחד... ובאו שלשה גביעים – שההשקאה מועלת... לכשרון דרך ארץ והליכות עולם'.

המושג 'דרך ארץ' בדברי הנצי"ב משמש כנראה לציון תחומי הכשרה וחכמות חיצוניות המפרנסות את בעליהן, כדברי המשנה באבות ב, ב: 'יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ'. והמושג 'הליכות עולם'²⁵ שבהמשך דבריו מציין מנהג העולם, אורח חיי החברה, ענייניה ועסקיה.

3. החכמות החיצוניות מטיבות ומצליחות המדינה

העמק דבר, ברי' מה טו :

'וייטב בעיני פרעה ובעיני עבדיו. לא נתבאר מה זה שמחה להם בחברת אחי יוסף. והנראה, שהשכילו כי בלי ספק שהמה דומים בחכמה, מעט או הרבה, ליוסף ויצליחו את המדינה בחכמה כמו יוסף'.

²⁵ בהשאלה מהכתוב בחבקוק ג ו: 'הליכות עולם לוי'. הליכות = דרכים. כך על-פי ההקבלה באיוב ו ט: 'הביטו ארחות תמא, הליכות שבא קו-למו' לפי זה: דרך ארץ = הליכות עולם.

ד. המנורה כסמל לתורה ולחכמות החיצוניות

המנורה במשכן לכל חלקיה ופרטיה משמשת סמל לתורה ולחכמות החיצוניות. בשלמותה המנורה מסמלת את הארת חכמת התורה בפלפולה ובחקירה ובעיון בה. שבעת הקנים הם שבע החכמות החיצוניות.²⁶ הכפתורים והפרחים מרמזים על חידושי תורה, כמשתמע מדבריו של ר' טרפון "כפתור ופרח" שנהג לאמרם כתגובה לדבר הגון שהשמיע אחד מתלמידיו.²⁷ הגביעים - סמל להפריה הדדית, היינו: התורה משקה ומפרה את הבנת החכמות החיצוניות ולהפך, החכמות החיצוניות מעמיקות את הבנת דקדוקי דבר ד'.

בכל קנה מששת הקנים היו שלושה גביעים משוקדים, ואילו בקנה המרכזי היו ארבעה גביעים משוקדים. דבר זה מלמד שני דברים: ראשית, יש לעסוק בתורה בשקידה; קיימת השפעה והפריה הדדית בין לימוד התורה והחכמות החיצוניות.

החכמות החיצוניות מאפשרות הבנה עמוקה יותר של התורה, ויש לכך גם השפעה על קיום המצוות באופן מדויק. התורה גם משקה ומפרה את החכמה החיצונית, והתועלת המעשית של השילוב היא השגת דרך ארץ והליכות עולם.²⁸

ה. מקורן של 'החכמות החיצוניות' לעומת 'לימודי החול'

כאמור לעיל,²⁹ החכמות החיצוניות נחצבו ממקור התורה. יש להדגיש שרק שבע חכמות נחצבו ממקור התורה, הן ולא זולתן, כדברי הנצי"ב בהעמק דבר, שמי' לו יט: "בקנה אחד... יש לדעת כי יש איזה תועליות שבאה על-ידי שקידה בחכמה מיוחדת לשם תורה דוקא לאותה חכמה משבע חכמות ולא זולתה...".³⁰

26 ראה לעיל, סעיף א, הגדרות.

27 בראשית רבה, פרשת מקץ, צא ט.

28 ראה העמק דבר, שמי' לו יט.

29 ראה: העמק דבר, ברי' מט כב; במי' ח ב, ד; הרחב דבר, ברי' מה טו; העמק שאלה, סימן קעא, אות י. ראה גם הקדמות רבנו בחיי לתורה, הוצאת שעוועל, עמי' ח; בבלי בכורות ח ע"א: "מנא הני מילי". האומות מגיעות לחכמות על-ידי מחקר ולא ממקורות התורה. ראה על כך: רמב"ן בהקדמתו לתורה ובפירושו לפרשת שופטים, דבי' יח יג.

30 לימוד לשון הקודש ודקדוקה הוא חלק מלימוד התורה ואינו חכמה חיצונית. ראה דברי חז"ל על כך: תוספתא חגיגה פ"א מ"ב; ספרי, פרשת עקב, פ"א מו; ספרי זוטא, שלח פ"א

נסים אליקים

רעיון זה עולה ממבנה המנורה והסמלים שבה, שהרי "אל מול פני המנורה יאירו שבעת הנרות", שהן שבע החכמות בלבד, כמו הנרות "שיהיו מכוונים דוקא לפני המנורה לרמוז שתהיה הארת החכמות להבין ולהשכיל בהמה חכמת התורה". המנורה עשויה 'מקשה אחת', וזהו סימן להיות החכמות החיצוניות חלק בלתי נפרד מהתורה שבכתב ושבע"פ.

שבע החכמות הללו מקורן בתורה, ואילו החכמות האחרות קרויות 'לימודי חול', ומקומן לא יכירן בתכנית הלימודים של הלומד היהודי, אלא אם כן באילוצים גדולים, כגון גזרת המלכות או כשקיים חשש שהבן יבעט בהוריו אם לא יאפשרו לו ללמוד לימודים אלו. וגם במצבים כאלה יש סייגים שונים: כיצד וכמה יש ללמוד.

המושג 'לימודי חול' לא מצאנוהו בפירושו של הנצי"ב לתורה, אך הוא משתמש בו בשו"ת 'משיב דבר', א, סימן מד:

וגם אם יצטרכו עפ"י המלכות ללמוד **לימוד חול** גם כן, יהא בהשגחה מהרב וראשי ישראל שיהא המורה ירא אלהים, וזה אי אפשר אם יהיה כל אחד דואג לבניו, ואין בידו לברור איזה מורה הגון ומחזיק הדת. ע"כ הוא מבריא את בנו מלימודי חול בע"כ וזה גורם שהבן בועט בהוריו והולך בדרך עקלקלות כדי להשיג לימודי חול, אבל אם יהיה הדבר מוטל על הציבור וראשי הקהל לא יהיו מבריחים את בניהם לגמרי מלימודי חול, אבל יהא ההשגחה עפ"י המורה אשר יבחרו שלא יסורו מדרך התורה. וגם יהיו שעות מרווחים לעסק התורה וזה יתקיים בידם, האף שאין לקוות שיצאו מלימודם בשעות כאלה להוראה, באשר זה דרכה של תורה שאין עמלה ותכליתה מתקיים אלא במי שמפנה כל ראשו בה, ונפש עמל בה עמלה לסייעהו לזכות בה ואי אפשר להיות גדול בתורה בשעה שעוסק בדברים אחרים. וכל גדולי תורה שהמה גם חכמים בלימודי חול, אינו אלא שנתעסקו בלימודי חול קודם ששקעו ראשם בתורה או אחרי שכבר נתגדלו בתורה, אבל ביחד אי אפשר להגיע לתכלית הלימוד, מ"מ אפילו לא יגיעו לתכלית ההוראה, הוא יקר מאוד עסק התורה באיזה שעות ומביא ליראת ד'.

לח; ירושלמי, סוכה, סוף פרק ג. וראה: ר' ברוך הלוי אפשטיין, מקור ברוך, ד, דרך התגרים פרק מא, וילנא תרפ"ח, עמ' 1824-1830.

גם בנו של הנצי"ב, ר' חיים ברלין, מוסר את צוואת אביו אליו בעניין לימודי חול בישיבת וולוז'ין:

לזכרון, מה שהזהירני וצווה עלי מר אבא הגאון זצלה"ה קודם פטירתו, על דבר שמסר נפשו על עניין ישיבה דוולוז'ין, שלא להכניס לתוכה שום לימוד חול... וצווה עלי באזהרה שלא להסכים לעניין זה בשום אופן בלא שום הוראת היתר בעולם... שכל ענייני חול המתערבים בקודש בלא הבדל לא די שאין ענייני לימודי חול מקבלים קדושה, אלא אף זו שענייני לימודי קודש מתקלקלים מהם.

ההוגה והמעמיק מאוד בתורה ישכיל להגיע גם לחכמות חיצוניות הנרמזות בה, "דכלא בה" (אבות ה כב). אך אם לא עמד כל כך, זכות התורה שלמד תסייע בידו להבין את החכמות הללו ביתר קלות, כדברי הנצי"ב בהרחב דבר, בר' מה טו: "...שוקדי התורה באהבה עזה שהגיעו לכך, התורה מסייעת להם להבין ולהשכיל בחכמות אחרות כדי לעמוד על דברי תורה בעניינים הנדרשים לזה".

ו. תכנית הלימודים ללומד היהודי

בתקופת ההשכלה היהודית באירופה נהו רבים מהיהודים אחר שכניהם הנוצרים אחר לימודי חול. גם במקרא עסקו מהיבטים מחקריים שאינם מבוססים על מסורות חז"ל בתושבע"פ.

עמדנו לעיל על השקפות הנצי"ב ביחס לחכמות חיצוניות וללימודי חול. ומה על לימוד המקרא? הרבה מחכמי ישראל, בעיקר בישיבות שבמזרח אירופה, נמנעו מפרשנות שיטתית ומחקירת המקרא. הם נסמכו על דברי ר' אליעזר לתלמידיו: "מנעו בניכם מן ההגיון והושיבום בין ברכי תלמידי חכמים"³¹, וכפירוש רש"י שם: "לא תרגילום במקרא יותר מדי משום דמשכא". בפירושו הרחב דבר, דבי לב ב, פורש הנצי"ב יריעה רחבה באשר להשקפתו על תכנית הלימודים ללומד היהודי. את דברי ר' אליעזר, ופירוש רש"י עליהם, הוא מפרש אחרת:

ואין הכוונה שלא ילמדו הרבה מקרא... אלא הכי פירושו: 'מנעו בניכם' - שלא הגיעו עוד ללמוד התלמוד ועומדים בלימוד מקרא. 'מן ההגיון' - שהוא העיון, שלא יעיינו עוד בלימודים שהוא מקרא, באשר לא עמדו עוד

³¹ ברכות כח ע"ב, וראה רש"י שם.

נסים אליקים

על עיון התלמוד לכוון אל האמת... כך אין להשקיע הדעת באגדה לפני התלמוד... ואחר שכבר עמל ומצא כדי מדתו, אז יכול להפנות גם לשערי חכמות ויהיו שניהם שמורים ומתקיימים בידו... אבל סדר הגידול הוא הגשם, ואחר כך טוב בדברי אגדה שנמשל לטל, ואחר כך טוב להמתיק עוד כוחו על-ידי חכמה חיצונית שהוא השמש, מה שאין כן בעוד לא גדל בלימודו, אין חכמת חיצונית מועיל למעלת כבוד הישראלי כלל. ולא עוד אלא אפילו לימוד המקרא והעיון בו שנמשל לטל, באים חכמות חיצוניות ומגביהים המוסר היוצא מהם ומטים המקראות לעקלקלות.

הנצי"ב אינו פוסל אפוא את לימוד המקרא, האגדה, וגם לא את החכמות החיצוניות. השאלה היא מהו סדר הלימוד ההיררכי.

תחילה צריך הלומד להיות בקי בכ"ד ספרי המקרא. זהו המסד לבניין התלמוד. בשלב השני ישקיע עצמו בלימוד התורה שבע"פ, המשולה לימטרי: "יערף כמטר לקחיו". בשלב השלישי יחזור למקרא כדי ללמוד ולהעמיק בו בעיון ואף יוכל לחדש בו בהתבסס על לימוד תושבע"פ שהספיק ללמוד, כך הדבר גם לגבי האגדה. שני אלה משולים ל"טלי - "תזל כטל אמרתי". בשלב הרביעי יעסוק בחכמות חיצוניות, המועילות ללימוד תורה.

שלבים אלו מקבילים לתהליך גידולו של עץ פרי: תחילה קליטתו של השתל באדמה, וכשזה השריש משקים אותו במים מרובים, מטר. הטל ממלא תפקיד של ממתיק הפרי, והשמש משלימה את מתיקותו של הפרי עוד יותר. הנוהג שלא לפי סדר זה לא יראה ברכה לא בגידול העץ ולא בלימודיו. המקדים ל"טלי לימטרי לא יועיל, כי בעת זריחת השמש יתבטל רושם הטל.

ז. השכלה כללית בישיבת וולוז'ין

לימודים אינדיווידואליים

על-פי הכלל הפסיכו-דידקטי התלמודי ש"אין אדם לומד אלא ממקום שלבו חפץ"³² נקבע כי בישיבת וולוז'ין "אין כופין לתלמיד מה ילמוד, ורשות ביד כל לומד ללמוד מה שלבו חפץ"³³, ומכאן המוטיבציה וההתמדה בלימוד תורה בישיבה.

³² עבודה זרה יט ע"א.

³³ מ"י ברדיטשעווסקי, תולדות ישיבת עץ החיים, האסיף ג (תרמ"ז), עמ' 237.

רבים שקדו על דלתות ההשכלה, כעדות יי ברדיטשבסקי: "זה ילמוד שפת רוסיא וגם אשכנז, וזה שפתנו העברית ודקדוקיה, זה יהגה בספרות ישראל, וזה בספרות הרוסית או אשכנזית, זה יהגה בהנדסה וזה בדברי ימי עולם". מתלמידי הישיבה היו שקראו כתבי עת עבריים של הימים ההם: "הצפירה", "המליץ", "המגיד", "השלח", "היהודי", "היהדות", "המצפה", "האסיף", "מחזיקי הדת", "הבוקר אור" ו"הצבי".³⁴

תופעה זו של לימודים אישיים בתחומי ההשכלה הכללית החלה בשנות השישים של המאה התשע-עשרה,³⁵ והתרחבה בשנות השבעים והשמונים, כעדותו של ר' ברוך הלוי אפשטיין, שהיה אחד מתלמידי הישיבה וגיסו של הנצי"ב:

גלוי וידוע היה לכל, כי הרבה קבים של השכלה, של חכמות ומדעים וידיעות שפות חול ירדו לישיבת וולוז'ין. ואלה מהתלמידים אשר נשאים לבם להם, רכשו אותם שם מלא חפניהם; והיו בהם כמה וכמה שהיו מקבלים וקוראים יום יום, תמידים כסדרם, עתונים יומיים, שבועיים וירחוניים, בשפות אירופא שונות, עד שהיה לפתגם שגור בפי הבריות, כי בישיבה דוולאזין תלכנה תורה ודרך ארץ שלובי יד, ולא רק כי לא תצורנה אשה אחותה, אך עוד יתאימו לשבת יחד כשבת אחים.³⁶

גם אלה שעסקו בהשכלה בלימוד אינדיווידואלי, למדו זאת במידה מועטת בהשוואה לזמן שהקדישו ללימודי יהדות, כעדות אחד מתלמידי הישיבה בימים ההם:

נמצאו יחידים שקראו את 'השלח' בסודי סודות, אך הישיבה כלה בשדרותיה הרחבות נשאה מחוץ להשפעתו. גם תנועת הביקורת החופשית להתלמוד ולהפוסקים שמצאה לה אז מקום בספרות ההשכלה לא הגיעה לכתלי ישיבת וולוז'ין. רוב התלמידים שם לא היו משכילים בהמובן המקובל. את כתבי הקודש ידעו ולמדו. קראו גם את ספרי המשכילים הראשונים מוילנא, התחרו בכתבי מכתבי מליצה על טהרת שפת עבר ולפעמים גם בשירים, אך הכל היה בתור פרפרת, בתור צעצוע

³⁴ שם, עמ' 237-238.

³⁵ ש' שטמפפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים תשנ"ה, עמ' 158-159.

³⁶ ב"ה אפשטיין, מקור ברוך, ג, וילנה תרפ"ח, עמ' 2023.

חיצוני, שאינו נכנס לגבול עצם החיים ואינו מניח על האחרונים את חותמו.³⁷

ניסיונות המשכילים להתערבות בתכנית הלימודים של הישיבה

קניי השכלה בוילנה ובזייטומיר, שנתקיימו ב'בתי המדרש לרבנים' אשר הוקמו על ידי הממשלה לשם הרבצת ההשכלה בישראל, לא הצליחו במשימתם. כישלון זה נזקף לישיבות הליטאיות, ובראשן ישיבת וולוז'ין. לשכים ולצנינים היו הישיבות בעיני המשכילים, ומכאן חתירתם לתיקונים בתכנית הלימודים של הישיבה או אף לסגירתן של הישיבות.

אחד ממובילי המאבק להחדרת לימודי השכלה בישיבת וולוז'ין, היה עורך המלץ, אלכסנדר צדרבוים. הצעתו כללה מספר שינויים:

1. להגות בספרי הקודש מפורש ושום שכל על פי פשוטו של מקרא, מלבד הדרש אשר ילמדו בו במחלקות עליונות.
2. ללמוד שפת עבר בכל פרטיה ודקדוקיה וכללי ההיגיון ולכתוב בה בסגנון צח וברור.

3. ללמוד דברי הימים לבני ישראל מאז היותם לגוי עד היום הזה.

4. ללמוד חכמת האמונה ומחקריה על פי שיטת חכמינו.

5. לשנן ספרי מוסר המזוקקים.

6. לדבר ולכתוב בשפת המדינה ולהבין אותה על בוריה.

7. להשתלם במלאכת החשבון.

8. ללמוד קורות עמי התבל ובייחוד קורות ארץ מולדתם.

9. ללמוד לדעת תבנית הארץ בכלל וארץ מולדתם בפרט.

10. ללמוד ידיעות נחוצות בדומה לאלו.³⁸

צדרבוים מציע שילמדו בישיבה רק 'מעט': מלבד תלמוד ונושאי כליו הוא מבקש שילמדו: פרשנות המקרא, לוגיקה, היסטוריה ישראלית וכללית, תיאולוגיה, מוסר, מתמטיקה, גיאוגרפיה, עברית ודקדוקה ועוד.

האם לשם כך הוקמה הישיבה? לא ולא! זאת מכמה טעמים, כתגובתו של מ' ריינס:³⁹

³⁷ ז' אפשטיין, "יובל נשכח", הצמירה, גיליון 185. וכך: מ' זלאטקין, "ישיבת וולוז'ין בתקופת

ביאליק", שביבים, שנה א, חוברת א, כסלו תשט"ו, עמ' 59.

³⁸ א' צדרבוים, "ישיבה של מעלה", המלץ, גיליון 36 (1880).

1. עיקר הלימוד בישיבה הוא גמרא, פוסקים ותוספות (גפ"ת). השינויים על פי הצעת צד רבנים ימעיטו למינימום את לימודי הקודש. וכדברי מ' ריינס: "לו היינו קובעים את כל הלימודים האלה לחוק בהישיבה כי אז מסופקני מאוד אם במשך יובל שנים היה יוצא מן הישיבה אפילו רב אחד". כראיה, 'הרבנים – הדוקטורים' בימים ההם "לא ידעו אפילו צורתא דשמעתתא ומכ"ש שעטרת הרבנות וההוראה איננה הולמתם".⁴⁰
2. ישיבת וולוז'ין נתמכה כלכלית בידי נדיבים. תמיכותיהם נועדו אך ורק ללימוד ש"ס ופוסקים. כל שינוי בתכנית הלימודים היה עלול למוטט את הישיבה. לא בסמינר ברסלבי בחרו הנדבנים, לא חכם פרנקל חפצו הנדבנים, אלא בבית התלמוד של ישיבת 'עץ החיים' ובראש הישיבה, הנצי"ב.
3. הישיבה היא רק בית אוסף ללומדים "כל מי שבא לכאן, ללמוד חפשי הוא לנפשו ללמוד מה שלבו חפץ, ואין מנהל ואין משגיח ואין מורה... הישיבה בעיניהם מקום מקדש ומוצלח ללמוד התורה, אבל עיקר לימודם הוא מה שהם לומדים בפני עצמם... ישיבת וולוז'ין איננה לא בית ספר לנערים ולא בית תלמוד לבחורים כי אם בית אוסף ללומדים הבאים שם להשתלם בפני עצמם בש"ס ופוסקים. ומי זה לא ידע כי לדרוש שיעור לימודים קבועים לא נוכל רק בבית ספר שיש בו מחלקות זו למעלה מזו, שיש בה הגבלות ושיעורים והתלמידים יודעים שיעוד הידיעה הנחוצה להם בכדי לכוון במחלקה זו, וכמה עליהם לשבת בה וללמוד, עד שיכנסו במחלקה עליונה מזו... אבל בישיבת וולוז'ין שאין בה לא מחלקות ולא לימודים מוגבלים, הנוכל לדרוש כי יקבע בה סדר לימודי חול? ועם מי ילמדו הלימודים האלה?"

דעת הנצי"ב והנהלת הישיבה ביחס להשכלה כללית

באיגרת להוריו בהיותו תלמיד ישיבת וולוז'ין כתב הראי"ה כך: "השעות יקרות עד מאוד וביותר בוולוז'ין, העיר הגדולה שמגדילים בה תורה".⁴¹ ושגור

39 ראה: מ' ריינס, "אכסניות של תורה", אוצר הספרות, שנה ג, קראקא תרמ"ט-תר"ן, עמ' 13-11.

40 שם, עמ' 12.

41 "יל מימון הכהן, שרי המאה, ו, ירושלים תשי"ן, עמ' 251.

היה על פי הנצי"ב: "שנות הלימוד בישיבה הן בחינת תרומה ואסורות בהנאה".⁴²

היגדים אלו מבטאים את רוח הישיבה ומגמותיה, "בית היוצר לנשמת האומה" ניתן להשגה על ידי עמל בתורה. כקברניטה של הישיבה, עמד הנצי"ב כחומת נחושת וכעמוד ברזל נגד התיקונים ששאפו לקרוע חלונות בישיבה ולקבוע בה לימודים חיצוניים כחלק מסדר היום ומתכנית הלימודים. בתגובתו להצעת עורך "המליץ",⁴³ הוא כותב:

עליו להשכיל כי מכירים אנחנו סגולת התלמוד הקדוש יותר ממנו, ויודעים אנו כי כמו שחולין טהורים מטמאין את הקדוש בנגיעה, כך לימוד חול אע"ג שאין בהם שמץ טומאה ואיסור, מפריעים קדושת התלמוד והצלחתה כשהם מזדווגים בפונדק אחד.⁴⁴

אמנם היו, וגם כיום יש, בעם ישראל גדולי תורה שנודעה חכמתם גם בלימודי חול, אך אלה, לדעת הנצי"ב: "אינם אלא אלה שנתעסקו בלימודי חול קודם ששקעו ראשם בתורה או אחר שכבר נתגדלו בתורה, אבל ביחד - אי אפשר להגיע לתכלית הלימוד".⁴⁵

בשנות הששים של המאה הי"ט כתב אחד מתלמידי ישיבת וולוז'ין: "שאחד הדברים שנחשבו לחטא בעיני ראשי הישיבה ובעיני המשגיחים הוא אם קרא תלמיד אחד ספרים חיצוניים, המכונים בשם ספרי השכלה".⁴⁶ גישה זו נשתנתה בשנותיה האחרונות של הישיבה שבהן נקט הנצי"ב עמדה ליברלית יותר, כעדותו של זלאטקין:

ואם כי ראש הישיבה ידע שיש תלמידים שהנם עוסקים גם בלימודי חול וקוראים ספרי השכלה, עצם עינוי מראות דבר זה ותקופת חיפוש ספרי מינות, ספרי מאפו, סמולנסקין ואחרים, אצל התלמידים החשודים על דבר זה ורדיפת התלמידים שעסקו ב'השכלה', כפי שהיה נעשה קודם, כבר עברה, כי ראש הישיבה ידע כבר את רוח הזמן, ושפרסום מעשים כאלה בעיתונות יביא היזק רב לישיבה, כי בלאו הכי כבר היה קיטרוג

42 מזכרונותיו של הרב יחודה ליב דון יחיא, בתוך: ז"א רבינר, מרן הרב קוק, תל-אביב תשל"ב, עמ' רט.

43 ראה לעיל.

44 המליץ, 1588 ג 9. ראה: "הקברניט" אצל ז"א רבינר (לעיל הערה 42), עמ' רמב.

45 הנצי"ב, משיב דבר, א, סימן מד.

46 נ"מ שייקעוויטש, שירי שמר וזכרונותיו, ירושלים תשי"ב, עמ' 60.

הנצי"ב על החכמות החיצוניות ועל לימודי החול

גדול על הישיבה מצד המשכילים וגם מצד הממשלה, שהיא קן של קנאים חשופים, מורדי אור, ושמן הנחיצות לבטלה ולהעבירה מן העולם.⁴⁷

כנגד גישתו של זלאטקין הרואה את השינוי כגישה של 'בדיעבד', מציין הראי"ה קוק:

הגאון הנצי"ב הוא באמת דורש השכלה נאמנה וחפץ בכבודה של תורה שהרב הרועה עדר ד' יהיה איש בעל מדות תרומיות ובעל נימוס וידיעת התבל במדה נחוצה לתנאי החיים, ביחוד שידע שפת המדינה. ואם יתנגד לקביעת עתים ללימודי חול הוא מיראתו שלא יעשו התלמידים השכלתם קבע ותורתם עראי - בכל זאת עשה עתה תקנה גדולה, שאלה מהתלמידים שכבר באה דעת התורה אל קרבם וגם התחוללה דעתם עליהם יקבעו עתים מזומנים ללימודי חול בתא מיוחד ועפ"י הדרכת מורים מובהקים.⁴⁸

נחזור כאן ונדגיש את שהראינו לעיל:⁴⁹ יש להבחין בין 'שבע החכמות החיצוניות', אשר שורשן בתורה שבכתב ושבע"פ, לבין 'לימודי חול', שאינם נחוצים להבנת ענייני תורה, ושאינן לזוגם יחד עם התורה בישיבה.

רק לאחר שהלומדים מילאו כרסם בשי"ס ופוסקים ו"התחוללה דעתם עליהם" יקבעו עתים לאותם לימודי חול הנדרשים לתנאי החיים ולמנהיגים רוחניים, כמו שפת המדינה וידיעת התבל במידה הנחוצה.

אין הנצי"ב פוסל אפוא באופן קטגורי את העיסוק בהשכלה כללית, אלא ממליץ שעיסוק זה לא יתקיים במסגרת של תכנית לימודים,⁵⁰ כי בכך יש חשש לביטול תורה גדול. אכן, תלמידים לא מעטים מיישבת וולוז'ין עסקו באופן פרטי

⁴⁷ מ' זלאטקין, "ישיבת וולוז'ין בתקופת ביאליק", שביבים, שנה א, חוברת א, כסלו תשט"ו, עמ' 61.

⁴⁸ ראי"ה קוק, "ראש ישיבת עץ החיים, הנצי"ב", בתוך: מאמרי הראי"ה, א, ירושלים תשד"ם, עמ' 123-126.

⁴⁹ ראה: מ' ברלין (בר-אילן), רבן של ישראל, ניו-יורק תשי"ג, עמ' 131.
⁵⁰ ראה גם צינוביץ, עץ חיים, תולדות ישיבת וולוז'ין, מור, תל-אביב תשל"ב, עמ' 319-341; ש' שטמפר, שלוש ישיבות ליטאיות במאה התשע-עשרה (עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית), ירושלים 1981, עמ' 79-80, בייחוד הערה 194 ועמ' 120-121. וראה מאמרו המקיף של: Jacob J. Schacter, "Halakhah, Secular Studies and the Close of Yeshiva in Volozhin in: של: The Torah U-Mmadda Journal, pp. 76-133, " 1892, ש' פינר, "ההשכלה המוקדמת ביחידות המאה השמונה עשרה", תרביץ סז (תשנ"ח), חוברת ב.

נסים אליקים

בלימודי השכלה,⁵¹ ומאיר, בנו של הנצי"ב, אכן למד רוסית מפני מורה פרטי, ועשה זאת בידיעת אביו הנצי"ב.⁵² הנצי"ב קרא עיתונים ואף התיר קריאתם בשבת,⁵³ ובשיחות פרטיות עודד תלמידים לרכוש את ידיעת הלשון העברית.⁵⁴ אך, כאמור, התנגד לשלב לימודי חול בתוך תכנית הלימודים של הישיבה, משום שהשילוב של שניהם אינו מביא להצמחתם של תלמידי חכמים גדולים.

התערבות השלטון בתכנית הלימוד של הישיבה

דרך לימודי ההשכלה ביקש שלטון הצאר ברוסיה להעביר את היהודים על מסורתם ודתם, ומכאן ההתערבות הממושכת של שלטונות החינוך בתכנית הלימודים של הישיבה בוולוז'ין.

עוד בימיו של מייסד הישיבה,⁵⁵ ר' חיים מוולוז'ין, בעיצומה של מלחמת רוסיה וצרפת בשנת 1813, ביקש ר' חיים כתב חסות משלטון הצאר וקיבלו.⁵⁶ בנו של מייסד הישיבה, ר' יצחק, ששימש בימים ההם כראש הישיבה, נסע בשנת 1843 לפטרבורג, וכאביו ביקש הכרה של השלטון בקיום הישיבה, ואף הוא נענה בחיוב.

בשנת 1856, עת שימש הנצי"ב כראש הישיבה, נתקבלה שוב החלטה לסגור את הישיבה, אך גם כאן ההחלטה לא מומשה. משהתברר שבוגרי בתי המדרש לרבנים של המשכילים אינם זוכים במשרות רבנות, החליטו השלטונות בשנת 1858 פעם נוספת, מנימוקים פורמליים, לסגור את הישיבות ובכללן את ישיבת וולוז'ין. אך עצת ד' היא תקום והישיבות נשארו על מכוון.

בחודש מאי 1859 נקבע בחקיקה שיש לחייב את הישיבות ללמד לימודי חול. פיקוח השלטונות לא פעל ועולם הישיבה כמנהגו נהג. תופעות אלו של דרישה לסגירת הישיבה חזרו ונשנו, אך "מתן בסתר יכפה אף".

51 ר' ברוך הלוי אפשטיין, מקור ברוך; וכן הנ"ל במכתבו "אמת וצדק שפטו", המלץ 1881, גיליון ג, טור 54; וכן מ' ברדיצ'בסקי, "בר בי רבי", המלץ 1888, גיליון 19, הערה 63.

52 מ' בר-אילן, מוולוז'ין עד ירושלים, א, עמ' 97-101, 139.

53 תשובת הנצי"ב, בתוך: עיטור סופרים, בעריכת הראי"ה קוק, וילנא תרמ"ח, עמ' 22-23.

54 הנצי"ב נהג לקרוא את עיתוני התקופה: "המגיד", "המלץ", "הצפירה", "מחזיקי הדת", ואף השתתף בכתיבת מאמרים בעיתונים אלו.

55 הישיבה נוסדה בשנת תקס"ב.

56 ש' שטמפר, (ראה לעיל הערה 35), עמ' 40. תודה וברכה לתלמידי, מר יוסי סופר, שמסר לעיוני עבודה מסכמת שכתב בנושא זה עם מר יעקב נתיב, במסגרת לימודיו בטורו קולגי בישראל באוגוסט 1995. נעזרתי בכמה מן ההפניות שבה.

מאוחר יותר הוצא שוב צו סגירה נגד הישיבה. שר הפנים, מאקוב, התנגד לכך והצו בוטל, אך מעתה הישיבה הייתה נתונה לפיקוח. בשנת 1887 הגיעה לישיבה משלחת בראשות המפקח על החינוך, והיא כללה גם את יהושע שטיינברג ממשכילי וילנה. הדוחות השלייליים של משלחת זו האיצו את תהליך סגירתה של הישיבה. ביזמת האציל היהודי הרוסי, שמואל פוליאקוב, נתכנסה ועידה של י"ג רבנים בפטרבורג בשנת 1887 ונקלעה לדיון בשאלות חינוך. הרבנים נדרשו לתיקונים בחינוך היהודי והדבר עורר התנגדויות. המתנגד הבולט ביותר לתיקונים המוצעים היה הרב יוסף דב סולוביצ'יק, שהאשים את המשכילים בהתערבות השלטונות:

ואני אומר לכם, אדונים נכבדים: 'עוצו עצה ותופר דברו דברו ולא יקום', כי בשום אופן לא יסכימו רבני ישראל להכניס צלם בהיכל... דעו לכם שהתורה לא ניתנה בוולוז'ין, והגאון ראש הישיבה של וולוז'ין יכול להרביץ תורה ולגדל רבנים גאוניים וראשי ישיבות גדולי תורה, גם בעיר או בעיירה אחרת ואפילו במדינה אחרת, אבל בשום אופן, לא נסכים שהישיבה הקדושה שישד בוולוז'ין זקני הגאון הצדיק ר' חיים, זכרון צדיק וקדוש לברכה, תיהפך לסמינר לרבנים. אני מבקש מכם ומזהיר אתכם: אל תגעו בקודש של דורנו, כי בנפשכם הוא.

לאחר דין ודברים ממושך הושגה פשרה, ללמד בישיבה לימודים כלליים ברמה בסיסית בלבד: קרוא וכתוב רוסית ויסודות החשבון. הלימודים הללו היו ללא פיקוח השלטונות ונועדו למי שחפץ בכך. ללימודים הללו הוקצה מקום מיוחד. הנהלת הישיבה בוולוז'ין לא הודרזה לבצע את תכנית המינימום הזו.⁵⁷ הפיקוח על הישיבה לחץ למימוש התכנית עד שהחלו ללמוד בה רוסית במשך שעותיים ביום, על ידי מורה נוצרי דווקא. אוכלוסיית הלומדים כללה את מיטב הבחורים, שלא היה לגביהם כל חשש שיושפעו באופן שלילי. הרב מ' ברלין (בר-אילך) תיאר זאת בלשון עוקצנית:

המורה היה שאינו בן ברית והוא לא הבין את "התלמידים" אשר היו משכמם ומעלה ממנו בכל ענין של מילי דעלמא, והם לא הבינו את שפתו. מתוך כך לא היה ערך לכל הלמוד הזה, היה רק חוכא באותה השעה אשר

⁵⁷ ראה א' צדרבוים, "ישיבת וולוז'ין", המלץ 47, מיום 25.2.92, עמ' 2.

נסים אליקים

המורה היה בא אל חדר הלמוד, אשר מתחת לאולם הישיבה ולא היה מוצא איש, היה עולה אל האולם למעלה וקורא את תלמידיו.⁵⁸

השלב האחרון במסעות הייסורים של ישיבת וולוז'ין היה בסוף שנת 1891. על פי חוק רדיקלי חדש נאלצו להכניס שינויים בתכנית הלימודים של ישיבת וולוז'ין.⁵⁹ אלה הם סעיפי החוק העיקריים:

א. הר"מים בישיבה צריכים להיות בעלי הכשרה פורמלית ונושאי תעודת גמר של ביי"ס מחוזי.

ב. סדר יום הלימודים לא יארך יותר מ-10 שעות, והשעות שלמך 9⁰⁰ בבוקר ועד 15⁰⁰ תוקדשנה ללימודים כלליים.

ג. משך שנות הלימוד בישיבה - שלוש שנים.

ד. הוכרז איסור לקיים תפילות בישיבה.

ברור שמבחינה מעשית תקנות אלו פירושן גזר דין מוות לישיבה, כעדות ר' ברוך הלוי אפשטיין:

על פי כל זה ראה דודי לאי אפשרות ולאי רצון לקחת הנהגה כזו תחת חסותו, כי אמר: בתנאים כאלה מה לו ולהישיבה ומה להישיבה ולו, ומה לשניהם מקום בכותלי בית הישיבה בוולוז'ין אחרי כי לא "ישיבה" תהיה ותקרא עוד, כי אם "בית ספר" מדיני, כללי.⁶⁰

מצב עגום ומתמשך זה החליש את כוחו הפיסי של ראש הישיבה, הנצי"ב, וכך אמר לראי"ה קוק, כשנכנס פעם לביתו ומצאו יושב נשען על הספה: "מעודי לא ידעתי מה זאת עייפות ומה זו חולשה, זוהי הפעם הראשונה שהנני נשען על הספה, כי הדברים היגעים של הישיבה נגעו עד לבי, והם הם שהטביעו חותמם על בריאותי והביאו שינוי ניכר לרעה, ומזמן שהנני רואה, כי "יוון נכנס לישיבה" (לימודי חול והשפה הרוסית) נזרקה שיבה בי וקפצה עלי זקנה בלא עת".⁶¹ וכך כתב בשנת תרנ"א באיגרת ששלח הנצי"ב לאחד מנכבדי ביאליסטוק: "עתה הגיעה השעה להתיישב עליה... כי אנכי אשר הוקמתי על לעבדה ולשמרה, זה

⁵⁸ מי-בר-אילן, מוולוז'ין עד ירושלים, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 164, וכך הנ"ל, רבן של ישראל, ניו-יורק תשי"ג, עמ' 134.

⁵⁹ החוק תורגם לעברית ופורסם בכ"ע המלץ, גיליון 46, 24.2.1892.

⁶⁰ ב"ה אפשטיין, מקור ברוך, וילנה תרפ"ח, עמ' 2025; וכן מ"צ נריה, תולדות הנצי"ב, תל-אביב תשי"ג, עמ' ל.

⁶¹ צ"י קוק, בשם אביו הראי"ה, בתוך: ז"א רבינר, מרן הרב קוק זצ"ל, תל-אביב תשל"ב, עמ' רלו.

הנצי"ב על החכמות החיצוניות ועל לימודי החול

שלשים ושמונה שנה בעזרו יתי, קפצה זקנה עלי ואינני יכול לישא משאה, וההכרח למוסרה לידי אחר זולתיי.⁶²
התפטרותו של הנצי"ב מראשות הישיבה גרמה לטלטול עז בישיבה. הנצי"ב הסתלק מתפקידיו, ואיש אחר טרם הצליח לאחוז בהגה הספינה המיטלטלת. סופה של הישיבה נחתם בחודש שבט תרנ"ב, תלמידיה ומוריה גורשו מפלך וילנא ואיש איש פנה לדרכו.

ח. התמצאות הנצי"ב בתחומי השכלה שונים

הנצי"ב מומחה בבלשנות של לשון הקודש

נאמן לדרכו של הגר"א, שראה בלימוד המקרא חובה המוטלת על כל אחד (הקדמת בני הגר"א ל"פירוש הגר"א לשלחן ערוך"), וכן להנחייתו להעמיק גם בלימוד לשון הקודש, סגנונה ודקדוקה,⁶³ פעל הנצי"ב ביתר עומק והרחבה בשני תחומים אלו. נתייחס עתה למקור ידיעותיו הבלשניות של הנצי"ב. תחילה, קובע הנצי"ב שיש הבחנה ברורה בין לשון בני אדם ללשון התורה כהבדל בין האדם לציור המלאכותי של דיוקנו, כדבריו: "משלי בני אדם המה רק גולמים, מה שאין כן מקראי קודש שיש בהם רוח חיים של רוח הקודש" (הקדמה לשאלות ב-ד). התורה, לדעתו, כתובה כלה כשירה המאופיינת "בטבע ובסגולה" (קדמת העמק, ג). לשון התורה, טעונה ביאור רחב של רמזי הפסוק על פי דקדוקי הלשון. על כך עמל ויגע הרבה ונתן הודאה לדי: "הודות לדי שהגיעני לבקשת טבע התורה, שהוא המקרא ודקדוקיה... ועפ"י דקדוקי הפרשה באתי הרבה פעמים להבנת כל הענין באופן אחר ממה שראיתי בפירושי רבותינו הראשונים..."

ידיעותיו הבלשניות באו לו גם מתוך יגיעתו הרבה בתורה, בלשונה ובדקדוקה, במידות וכלים פרשניים בהם נסתייע. אך את הבסיס ללימודו שאב משיטת חז"ל שדייקו בכל יתר וחסר של מילות המקרא. תשובה זו השיב הנצי"ב לבלשן יהושע שטיינברג מוילנא, לשאלתו: "מאין באו לו כל השלמות האלה מדקדוק השפה, משימוש הלשון, מבקאות במקרא ומספרות נשגבה

⁶² מ"צ נריה, "תולדות הנצי"ב", תל-אביב תשי"ג, עמ' כז-כח.

⁶³ הגר"א, "דקדוק ופירוש על התורה", בתוך: אוצר ספרי הגר"א, ורשה תרנ"ט, בסוף הספר. וכן בהקדמת בני הגר"א לשלחן ערוך: "וכבר בחנו פקחים ושלמים, שבחכמת הדקדוק בדברם עמו לא מצאו ידם ורגלם". הגר"א עסק רבות בביאורי מילים נרדפות ומצאו בפירושו כ-170 מילים נרדפות.

וערבהו⁶⁴. רבות מידיעותיו הבלשניות ינק גם מכל אותה רשימה של ספרי חכמי ישראל שהיו לפניו וביניהם: רש"י, רשב"ם, ראב"ע ורמב"ן, ומן החדשים מבעל 'הכתב והקבלה', ואולי גם מחכמי לשון אחרים המוזכרים בו, כמו ר' שלמה פפנהיים בעל 'יריעות שלמה' ור' נפתלי הרץ ויזל שעסק בספריו בענייני לשון, דבר שבא לידי ביטוי גם בביאורו לספר ויקרא במסגרת 'הביאור' של מנדלסון. והרי הנצי"ב בעצמו נעזר בספרו של ויזל 'רוח חן' לספרי ח"ג דף עט לפרשת עקב, יג.

מידות ספרותיות אסתטיות

אחת התגליות בפרשנות האסתטית אליה התייחס מנדלסון בהקדמתו לשירת הים היא המטריקה, משקל השיר המטרי. ⁶⁵ הנצי"ב אינו עוסק כלל במשקל המטרי, כי זה נוגד את השקפתו שבממד התוכן כל התורה כולה היא שירה.

הנצי"ב לא קיבל גם את דרך הפרשנות העוסקת בתקבולות צלעות, וזאת בניגוד לאמור ב'ביאור' לבמ' כו ז: "ניתוח המאמר לחלקים על יחס וסדר נאה ומקובל והשנות הענין בכל חלק וחלק ע"י כפילות המליצה"⁶⁶. לעומת זאת, הנצי"ב אימץ כמה כלים ספרותיים-אסתטיים שסייעו לו לפרש מקראות. אמצעי אחד קרוי בפי מנדלסון: "דיבור בעל ארבע דלתות ואז על הרוב, הראשונה נצמדת עם השלישית והשנייה עם הרביעית" (הקדמה לשירת הים, דף פו). הנצי"ב עושה שימוש רב באמצעי זה וניצלו ככלי פרשני.⁶⁷

⁶⁴ ראה ברוך הלוי אפשטיין, מקור ברוך, ד, פרק מא - דרך התגרים, וילנה תרפ"ח, עמ' 1824-1830.

⁶⁵ ראה הקדמת מנדלסון לשירת הים, דף פו; מ"צ סגל, "לחקר צורתה של השירה המקראית", בתוך ספר קלאוזנר, תל-אביב תרצ"ז, עמ' 90-108; פ' סנדלר, הביאור לתורה של משה מנדלסון וסיעתו, ירושלים תשמ"ד, עמ' 74, הערה 3.

⁶⁶ וראה פירושו של מנדלסון לשירת למך (בר' ד כג), ושם דוגמאות למגוון התקבולות.
⁶⁷ השם הזה נמצא בשימוש רב אצל ר' יוסף קרא. ראה בספרי: שיטתו הפרשנית של ר' יוסף קרא, נתיבות תשי"ן, עמ' 142-147. בעבודת הדיסרטציה שלי הקדשתי לכך פרק מיוחד בשם: "מקראות סתומים בתחילתם שפתרונם בצדס". העבודה נמצאת בהדפסה: 'העמק דבר' לנצי"ב מידות וכלים בפרשנות הפשט.

הנצי"ב על החכמות החיצוניות ועל לימודי החול

אין הנצי"ב מאמץ את הגישה הפרשנית שנציגה היו ראבי"ע ורד"ק, שלפיה:
"ומנהג הכתוב בכפל הענין ישנה המלות. וכן אמר תחילה... 'כאשר אמר' ואח"כ
'כאשר דיבר'.⁶⁸

לדעת הנצי"ב, לשינוי המילים בתיבות נרדפות יש משמעות ואינו דבר ריק.
מתודה זו של הבחנה בין מילים נרדפות אינה המצאתו וחידושו של בעל 'העמק
דברי'. קדמוהו חז"ל בתלמודים ובמדרשים וכן פרשני מקרא שהיו לפניו וכמו כן
פרשני מקרא ואנשי לשון בדורות ההשכלה וגם אלה מבני דורו כמו רנ"ה ויזל, ר'
שלמה פפנהיים בספרו 'יריעות שלמה'; בעל 'הכתב והקבלה', ר' יעקב צבי
מקלנבורג; והמלבי"ם.

בפירושו של הנצי"ב בולטים הסדר והעקביות, בעשותו הבחנה סמנטית בין
המילים הנרדפות. הבחנותיו, כמו אלה של פרשנים אחרים, התבססו בחלקן על
חומר שהיה מונח לפניו החל מספרות חז"ל ועד לדורו, אך כבקי במכמני הלשון
הוסיף על דברי קודמיו וחידש משלו.

בבדיקת למעלה ממאה וחמישים הבחנות של תיבות נרדפות לסוגיהן,⁶⁹
בפירושו 'העמק דברי' נמצאות הבחנות אלו:

1. שמקורן בחז"ל.
2. שמקורן בפרשנות הקלאסית מימי הביניים.
3. שמקורן בעיקר ב'הכתב והקבלה' ובמלבי"ם.
4. חידושי הנצי"ב.

הנצי"ב היה פתוח לקבל פרשנות בלשנית המבוססת גם על לשונות עתיקות
כמו מצרית, כדוגמת פירושו לשם 'משה' בשמו' ב י.

ידיעותיו של הנצי"ב במדעי הטבע

במספר מקומות בפירושו לתורה מתגלה הנצי"ב כמבין בתחומי מדע שונים:
בבוטניקה, בזואולוגיה, ברפואה, וכן בתגליות מדעיות ובחכמים התרים בעולם
לגלות תגליות.

⁶⁸ ב' כא א-ב. רד"ק: יש' ב ט; ח יד, טו; ו א; י לב; י ד ד; ט ה, ח; יט יב, טו; כו ו; מא ד; מח
א; ניא, יד, טו; יר' יג יח; מב יח; יח' כח, מ; כא ב, ג; כב ד, יב; כו ט; לז; לט מ; מג ח; הוי ב
א, ב; יג יד; יואל ב א, כ; עמי ג יב; ה יב; ח י; עוב' א ט; מי' א ה; ב ב; ד ח; ה ו; ז י; כו ט;
נח' ג י; צפי' ב ט; ג ד.

⁶⁹ על כל זה ראה דיסרטציה שלי: 'העמק דברי' לנצי"ב, מודות וכלים בפרשנות הפשט,
אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"א (ראה לעיל הערה 67), עמ' 18-35.

בוטניקה

1. **דב' א לג:** "ההולך לפניכם וגו'... אין הוכחה מן המן ובאר, שאחר שכבר נעשה היה לטבע, שאויר המדבר יגדל זרע גד בהליכות הטל, כאשר יש עוד היום באותו מקום מן".
2. **דב' כט יז:** "פן יש בכס שורש פורה ראש ולענה... והנה כאן הקדים הכתוב ראש ללענה, ובקינות (איכה ג יט) אומר: 'זכור עניי ומרודי לענה וראשי'. והענין דלענה בתחילת אכילה אינו מר כל כך שהרי יוצאים בו ידי מרור... וא"כ הוא רך בתחלה משא"כ 'ראשי', מראשית אכילתו הוא מר מאוד".

זואולוגיה

דב' לב לג: "וראש פתנים אכזר. יש מריע לחבירו במה שאינו רוצה לעשות לו טובה בשום אופן, אבל לא לעשות לו רע בידים אכזריות, אבל המה כראש פתנים, שהשרץ הלז כאשר יכנס ארסו באדם מכאיב מאוד כן הוא אכזר להכאיב את חבירו".

רפואה

דב' לב יד: "חמאת בקר וגו'... והנה ידוע שבריאות הגוף תלוי בהתמזגות מים ודם בשוה והם במזג מאכלים מתממים ומקררים, ואם המה עוד משמינים הגוף נעשה בריא ושמן. והנה מאכלי חלב מקרר... ובשר שמן מתמם הרבה... וזהו דבר הכתוב שהיה להם בשופי: 'חמאת בקר וחלב צאן' - המקררים ומשמינים, עם חלב כרים ואילים בני בשן ועתודים - המחממים ומשמינים".

תגליות מדעיות

אוזניו של הנצי"ב היו כרויות לתגליות מדעיות של חוקרי ארצות ושל ממציאים, כמו המצאת הפונוגרף על-ידי אדיסון. כשהזדמן הנצי"ב לוילנה, נפגש עם יהושע שטיינברג, אחד מגדולי המשכילים וחוקרי שפת עבר בימים ההם. הם שוחחו על ערכה של השפה העברית, דקדוקה וסגולתה. בשיחתם אמר הנצי"ב לשטיינברג כי הוא שמע על המצאתו של החכם אדיסון, הפונוגרף, וכי המצאה זו הבחירה לו את דברי חכמינו במכילתא על שמי יח יט:

'היה אתה לעם מול האלקים': היה להם ככלי מלא דיבורים. והכוונה הביא על דרך שרגילים אנו לומר: 'שכינה מדברת מתוך גרונו של משה'.

הנצי"ב על החכמות החיצוניות ועל לימודי החול

משום זה אמרו חכמינו: 'היה להם ככלי מלא דיבורים' כמו הפונוגרף, שהקול שמכניסים לתוכו יוצא ממנו בדיוק.⁷⁰

בהתייחסו לכתוב "ודברתם אל הסלע" (במ' ב ח), שבו נתבקשו משה ואהרן להוציא מים מן הסלע, כותב הנצי"ב על חוקרי ארצות ותגליותיהם: "ודברתם על הסלע... וחכמים התרים את התבל מעידים שיש עוד היום במדבר סלע מוציא מים אלא שלא בשפע כל כך".

ידיעותיו של הנצי"ב בגיאוגרפיה ובטופוגרפיה של ארץ ישראל

בפירושו 'העמק דבר' מגלה הנצי"ב את בקיאותו במפת ארץ ישראל ובגבולותיה, וכן בטופוגרפיה שלה, בקביעת מקומם של אתרים, ובזיהוי יישובים שונים הנושאים שמות שווים. להלן מקורות אחדים:

טופוגרפיה

1. **בר' לג יט:** 'חלקת השדה' - מקום חלק בלי הרים וגבעות. ועוד היום ידוע זה המקום המצוין בארץ ישראל שהיא ארץ הרים ובקעות".
2. **במד' כא י:** "ויחנו באובות" - ולפי הפשט, לפי שהיה מדבר בסבוב ארץ אדום במזרח...".
3. **דב' יא כא:** "כימי השמים על הארץ" - אבל נקדים דהישוב משתנה הרבה ברבות הימים, ויש מדינות מיושבות הרבה כעת אשר לפני אלפי שנים היו משוקעות במים, ויש הרבה ישוב שהיה בימי קדם ועתה חרבו ונעשו מים".

מקומן של ארצות הגובלות בארץ ישראל

1. **בר' לז כה:** "להוריד מצרימה, היא מערבית דרומית לאי".
2. **בר' לז כה:** "אורחת ישמעאלים באה מגלעד" - צפונית מזרחית של ארץ ישראל".
3. **במד' כא י:** "ויחנו באובות" - ואובות היה קצה ארץ אדום במזרחית צפונית והתחיל מואב... אלא כמש"כ דסבבו דרום ומזרח של אדום ואח"כ מזרח ארץ מואב".

⁷⁰ ראה: י"ל מימון הכהן, שרי המאה, ה', ירושלים תשי"ן, עמ' 180.

נסים אליקים

4. **דב' ב טז:** "ויהי כאשר תמו כל אנשי המלחמה וגו' - והענין דסיחון ועוג היו בין מואב ובין עמון, מואב מדרום ועמון מצפון וכמוש"כ בס' בראשית לב, ג דמעבר יבוק גבול עמון סמוך לארם שהוא מצפון א"י".

מקומם של אתרים ויישובים

במ' כא כד: "מארנון עד יבוק". הוא מקצה דרום עד קצה הצפוני. ולא כהרמב"ן פרשת ויצא לב, ב, שכתב כי יבוק בדרום א"י".

יישובים שונים הנושאים שמות שווים

1. **בר' לה ו:** "אשר בארץ כנען" - מיותר. והוא משום דיש עוד עיר ששמה לוז אצל בית אל שהיה שמה גם אח"כ לוז, כמבואר בספר יהושע טז ב: "ויצא מבית אל לזוזה", והאי בית-אל דילן היא הנקרא שמה לוז תחלה, כדכתיב בס' שופ' א כג: "ויתירו בית יוסף בבית אל ושם העיר לפני לוז", ולוז השניה אינה בארץ כנען אלא בפרזי וכד', משום הכי כתיב שבא אל לוז אשר בארץ כנען, אשר היא כהיום בית אל".

2. **דב' ב ח:** "ונעבר וגו' - והנראה דאילת ועציון גבר הללו אינו אילת ועציון גבר דכתיב בשלמה ויהושפט שעשו אניות בעציון גבר,⁷¹ דהני דילן המה במזרח א"י ואותו [שבדה"ב ח יז וכ' לז] המה על היס במערב א"י. וכיב"ז יש שני הר ההר ועוד הרבה".

ידיעותיו של הנצי"ב בהיסטוריה

1. **בר' כז כט:** "הוה גביר לאחיק" - וזה נתקיים בבית ראשון, שאומה אדום אע"ג שהיא מלוכה בפני עצמה, מכל מקום היו נשמעים לישראל אפי' בימי אחאב ומלכי יהודה הרשעים".

"וישתחו לך בני אמך" - וזה היה בימי מלכות בית שני, שהיו אדום עבדים ממש לישראל שנכנסו לגמרי בהנהגת ישראל".

2. **בר' כז מ:** "ויהיה כאשר תרידי" - ומעולם לא היתה אומה הנקראת ע"ש אדום בממשלה גבוהה, ורק יצא ממנו יחידים רודים בעמים, היינו קיסרי רומה שהיו מזרע צפו בן אליפז שבא לכתים, הוא רומה, ועל זה אמר: כאשר תריד, אז יפרקת עלו מעל צוארך". גם אומה של אדום הנכנעת ליהודה תצא בפריקת עולו ע"י ממשלת כתיים שרודים בהם בני עשו".

⁷¹ מל"א ט כו; כב מט.

3. **במ' כד כד:** "יוצים מיד כתיים" - עוד צעק [בלעם] אוי על מלכות כתיים שהמה מלכות רומי אע"ג שהם לא לחמו מתחילת גדולתם בשביל אמונה כלל כי אם להרחיב ממשלתם, מכל מקום המה כבשו שלא כדרך הכובשים... יוצים מיד כתיים, בעת ששילחו כתיים צי אדיר של מלחמה. יוענו אשור, המה יענו כל אומה מצלחת שמכונה בשם אשור. יוענו עברי, המה עדת ישראל שנקראו עברים. ובאשר רומי לא החשיבה אותם בשם ישראל כי אם לאומה עברית, על כן כינה הוא ברוה"ק כאן את ישראל בזה השם. יוגם הוא עדי אובד, כי לא נפלה שום מלכות כמו כתיים שהם בני רומי הקדמונים."

מלכות ישמעאל - כיבושי הערבים

במ' כד כב: "יעד מה אשור תשבך" - כל המלכויות נקראו בשם אשור... ואמונת ישמעאל שמלכו ג"כ במדינת אשור והמה ג"כ הצליחו בתחילת מלכותם בהפלגה ולא באמונת אדום אשר הרבה דמים נשפך מהם עד שזכו לשם... ואמונת ישמעאל היו כובשים במדבר ערד וכבש גם את הקיני, המה הרכבים, ויאבדס וגם שבה מהם הרבה על אשר מיאנו לתת אמן בנביאם."

גלויות ישראל בתקופת השופטים

במ' כד ז: "יזל מים מדליו" - ואמר על דור השופטים שהיה להם מלחמות וגלו הרבה בקרב אומות העולם ואנו לא ידענו. ועוד היום יש מקומות שנמצאים ישראל שאומרים שהן מזמן פילגש בגבעה, ומי יודע אם לא גלו בעת שנתגברו עליהם באיזה מלחמה בימי שפוט השופטים."

סיכום

1. יש להבחין בין לימוד שבע החכמות הקרויות 'חכמות חיצוניות' לבין 'לימודי חול'. החכמות החיצוניות ממקור התורה תוצבו, והן מסייעות להבנה מעמיקה של פרשיות הלכתיות רבות, ולכן גם לקיום מצוות כהלכתן. התורה מכונה יִבְרָה והחכמות החיצוניות יִבְרָה, ושני אלה בונים יחדיו את בניין התורה ובהבנה מושלמת.
2. מי שלא זכה להשיג את החכמות החיצוניות תוך כדי לימוד התורה, תהיה לו סיעתא דשמיא ללמדן בנפרד ביתר קלות לאחר שמילא כרסו גמרא ופוסקים.

3. תורה וחכמות חיצוניות מייקרות את ישראל בעיני האומות ומביאות לכשרון דרך ארץ והליכות עולם. הן מייטבות ומצליחות את המדינה.
4. הסדר הרצוי בדרך לימוד התורה והחכמות החיצוניות הוא כך: לימוד מקרא בבקיות, עמל בתלמוד ובנושאי כליו, העמקה במקרא ובאגדה, ולבסוף לימוד חכמות חיצוניות. סדר זה דומה לשלבי התפתחותו של העץ.
5. לדעת הנצי"ב, אין לכלול את לימודי החול' בתכנית הלימודים של הלומד היהודי. הם בבחינת חול המתערב בקודש ואין לזווגם יחדיו בפונדק אחד. גדולי תורה שחכמו גם בלימודי חול, נתעסקו בהם קודם ששיקעו ראשם בתורה, או אחרי שכבר נתגדלו בתורה.
6. לימודי חול ניתן ללומדם ביחידות, במקום מיוחד ולא בישיבה, ועל-ידי מלמדים ראויים. לימוד זה צריך שיהיה במידה לא רבה. אילוץ על ידי המלכות לעסוק בלימודי חול או כאשר הבן עלול לבעוט בחוריו ברצותו ללמוד לימודי חול יעשה במינימום ההכרחי ובהשגחה ועל-ידי מורים נבחרים. מכאן התנגדותו של הנצי"ב להיענות לדרישות המשכילים והשלטונות לעסוק בלימודי חול ובחכמות חיצוניות במשולב עם לימוד תורה, כחלק מתכנית הלימודים של הישיבה.
7. לקראת צאתם לשרת בקודש, ראוי שהמנהיגים הרוחניים העתידיים, ידעו הליכות עולם במידה הנחוצה לתנאי החיים, ובייחוד ראוי שידעו שפת המדינה.
8. לימוד שפת עבר, דקדוקה, תחבירה והלקסיקולוגיה שלה, ידיעת המידות הפרשניות והספרותיות, גם האסתטיות הם חלק מלימוד התורה. בפתיחותו, מוכן הנצי"ב לקבל גם פירושים בלשניים מלשונות עתיקות.
9. "נאה דורש ונאה מקיים"; ידיעותיו של הנצי"ב לא הצטמצמו רק בספרות התורה שבכתב ושבע"פ, אלא היה בקי בכל תחומי החיים: הוא התעמק בישפת עברי' כדי לשלוט בלשון; קרא כתבי עת עבריים רבים שהיו בימיו; התמצא במדעי הטבע: בוטניקה, זואולוגיה, רפואה; שמע על תגליות והמצאות מדעיות; הכיר את מפת ארץ ישראל על בוריה, על הטופוגרפיה והגיאוגרפיה שלה; שלט בהיסטוריה היהודית, וידע גם פרקים מדברי הימים של אדום, רומי וישמעאל.